

ІГОР ЧОРНОВОЛ

ПАМ'ЯТЬ, ЖИВІ ТА МЕРТВІ. ГОЛОКОСТ У БОЛЕХОВІ: ПОШУК ШЕСТИ З ШЕСТИ МІЛЬЙОНІВ

Mendelsohn D. The Lost. A Search for Six of Six Million. – New York–London–Toronto–Sydney: Harper Perennial, 2007. – 512 p. ISBN 9780060542979

Данило Мендельсон – один з провідних інтелектуалів США, літератор, регулярний дописувач таких респектабельних органів літературної критики, як «New York Review of Books», «New York Times Magazine», «New York Times Book Review»; за фахом він – класичний філолог, докторат склав у Принстонському університеті, професор коледжу Барда того ж університету, 2008 р. викладав в Американській академії у Берліні.

Презентована книга Д. Мендельсона отримала нагороду найкращої книги на єврейську тематику 2007 р. у США, а також нагороду Кола критиків США (National Book Critics Circle Award). Книга становить роздуми про долю вуйка матері письменника Шміля Єгера, заможного м'ясника, сім'я якого загинула в числі тисяч інших мешканців Болехова

© І. Чорновол, 2010

під час Голокосту. Довгий час Д. Мендельсонові не давали спокою думки про обставини їхньої загибелі, а водночас мучили докори совісті за те, що його дід не прислухався до гарячкових прохань свого брата перед початком Другої світової війни посприяти виїзду його сім'ї до США. Очевидно, передбачаючи Катастрофу, Шміль був готовий проміняти ситий стиль життя респектабельного буржуа (був власником одного з перших вантажних автомобілів у Болехові), покинути родинне гніздо, заняття (Єтери провадили свою м'ясарню на болехівському ринку протягом майже двох століть) на непевне становище емігранта за будь-яку ціну; а вже як не можна допомогти всім чотирьом донькам, дружині й йому, то нехай допоможе хоч би Лорці – найулюбленішій...

Тож одного літнього дня 2001 р. Д. Мендельсон сів у літак у Нью-Йорку й прилетів до Львова, звідки український історик Олексій Дунай повіз його автомобілем до Болехова (тепер – місто обласного підпорядкування Івано-Франківської області). Перші пошуки, однак, не набагато збагатили знання про обставини загибелі родичів Д. Мендельсона. Відтак письменник відвідав Австралію, Ізраїль, Данію, Швецію, де проживали ті нечисленні євреї Болехова, яким пощастило вціліти і які, попри всі страждання й травми, досі вважають Болехів найкращим місцем на земній кулі. З їхніх розповідей впливало, що Русель Єтер замордували під час першої «акції» в жовтні 1941 р., Естер і Броню (так звали дружину й іншу доньку Шміля) – під час другої «акції» у вересні 1942 р., а Лорка загинула в бою у складі партизанського загону Бабія з 400 євреїв в околицях Долини 1944 р.¹ Натомість на запитання, коли загинув сам Шміль, ніхто з певністю відповісти не міг, як і на запитання, що сталося з Фридкою Єтер.

Взагалі, інформація про Фридку була особливо заплутаною. Тож згідно з одними свідченнями, Фридка втекла з гетто до партизанського загону Бабія; згідно з іншими – переховувалася в Болехові разом зі своїм батьком у помешканні учительки малювання польки Шедлякової, поки гестапо не виявило їх схованки. Друга версія поступово ставала вірогіднішою. Виявилося, що у Фридку закохався Цішко

¹ Том «Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область» частково підтверджує інформацію про Лорку і Бабія: «Г.Г. Бабій після втечі з фашистської каторги організував визволення з місцевої тюрми своєї сестри і інших двадцятьох громадян» (Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 201).

Шиманський, син іншого заможного м'ясника польської національності. Власне, він і вмовив пані вчительку сховати Фридку й її батька у підвалі свого дому (згідно з іншими свідченнями, вони переховувалися в замку, родинному гнізді місцевого графа). Далі Д. Мендельсон з'ясував, що Фридка була вагітна від Цішка (згідно з іншими свідченнями, її згвалтував український поліцай). Щодня Цішко приносив до дому Шедлякової корзину з харчами, поки в голодному Болехові 1944 р. хтось не доніс про підозрілі щоденні візити сина м'ясника з повною провізії корзиною до домівки Шедлякової в гестапо (згідно з іншими свідченнями, в гестапо заявила сама Шедлякова). Відтак гестапівці застрелили Шміля й Фридку відразу на подвір'ї будинку Шедлякової, а вчительку й Цішка (який нібито заявив катам у вічі: «Заб'єте її – забийте й мене!») заарештували й повішали після суду над ними в сусідньому Стрию на очах мешканців цього міста.

Після війни одна вціліла родина болехівських євреїв опинилася у Вроцлаві. Їх розшукала мати Цішка; ридаючи й заламуючи руки за улюбленим сином, вона все повторювала: а все, мовляв, через дурну дівку...

Кульмінацією книги є момент, коли старий українець Прокопів приводить письменника до місця трагедії, і Д. Мендельсон, спустившись у той підвал, де шістдесят років тому переховувалися Шміль і Фридка, вважає пошуки завершеними. Прокопів також зізнався Д. Мендельсонові, що він знав ім'я зрадника. Проте письменник так і не дізнався про особу негідника – старий або дійсно забув його ім'я, або побоявся сказати правду.

Проте наступного дня росіянка, яка проживає в іншій частині колишнього будинку Шедлякової, розповіла, що насправді трагедія трапилася в іншому місці! Це було вже занадто, всі учасники цієї історії схилилися до думки про припинення пошуків і повернення до Львова. Однак Д. Мендельсон все ж наполіг на тому, щоб залишитися. І йому пощастило. Наступного дня він познайомився з полькою, яка все своє життя прожила навпроти будинку Шедлякової й на власні очі бачила загибель Шміля та Фридки, таким чином підтвердивши отриману від Прокопіва інформацію. Завершують книгу глибинні роздуми про психологічний і моральний вимір Голокосту та взаємини українців з євреями, торкаючись при цьому й основ історичного пізнання.

На прикладі нещодавньої книги Омера Бартова² я вже зауважував зростання інтересу американських учених єврейського походження до проблеми обставин Голокосту у Галичині³. Ця проблема хвилює й Д. Мендельсона. «Голокост такий великий, – пише він, – його розмах настільки гігантський, такий неймовірний, що зручно думати про це, як про щось механічне. Анонімне. Але все, що трапилося, – трапилося, тому що хтось прийняв рішення. Спустити курок, оскаженіти, закрити двері вагона-телятника, переховати, зрадити. До записів історичних фактів, до реєстру речей, що трапилися й могли бути засвідчені, подумки додається невидимий вимір моральності, вироку (*judging*)». Власне такий підхід витворив ефект незвичайної імпресивності тексту книги. Старанно зібрані Д. Мендельсоном деталі й детальки про обставини загибелі «шести» справили на мене набагато більше враження й посприяли глибшому зрозумінню розмірів трагедії, ніж прочитані раніше тексти про винищення «шести мільйонів». Зрештою, давно відомо, що вбивство людини – злочин, а вбивство багатьох – статистика...

Д. Мендельсон не претендує на лаври історика; взагалі, як наукова проблема, Голокост його цікавить мало; презентована книга не належить до жанру історичної монографії. Тим не менше, оскільки проблеми пошуку та пам'яті, які зрештою успішно вирішив Д. Мендельсон, сумісні з жанром історичного дослідження, то, гадаю, вона може зацікавити й фахових істориків.

Давно відомо, що ми, фахові історики, вивчаємо не «реальне» минуле, а лише доступну інформацію про нього на основі наративних джерел. У такий спосіб пишуться й сучасні історичні наративи в дусі *wie es eigentlich gewesen* й відтворюється дискурс історичної пам'яті. Зрештою, про соціальну вагу історичних досліджень чудово сказав літератор Д. Мендельсон: «Мерці не потребують історії: це фантазії живих, які, на противагу мертвим, почуваються винними. Якщо навіть припустити, що *мої* мертві, Шміль, Естер та їхні доньки, справді потребували

² *Bartov O. Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine.* – Princeton University Press, 2007. – XVII, 232 p.

³ <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=440>; на цьому ж сайті опублікована інша версія цього тексту й уривок з книги Д. Мендельсона про єврейсько-українські стосунки.

історії, вони її зараз мають, до того ж набагато, набагато детальнішу, ніж можна було мріяти два роки тому; звісно, якщо мають рацію ті, хто вважає, що мерці мають бути умиротворені. Але я в це не вірю: мерці лежать у своїх могилах, на цвинтарях, у лісах чи придорожніх канавах, і все це їм не цікаво, оскільки тепер вони не мають жодних інтересів. Це ми, живі, потребуємо деталей, історії, оскільки можна збожеволіти від того, що не турбує мертвих, – від простих фрагментів, образу, що не буде повним ніколи. Збожеволіти буквально». Тож ця його книга чудово демонструє формування дискурсу пам'яті та непрямо водночас – спокую спрощення, найбільшу спокую історика.

Метод Д. Мендельсона як дослідника – збір і аналіз свідчень очевидців, жанр усної історії, основний метод «батька історії» Геродота, поширений у США й мало відомий в Україні (зауважимо, як і метод писання «знизу», а не «зверху»). Наскільки він є не досконалий, наочно свідчить розділ книги Геродота про Стародавній Єгипет. Бо ледве чи знайдеться хтось, хто насмілиться трактувати його не як нісенітницю. Натомість розділи про скіфів або персів досі є основою дискурсів історій стародавньої Персії та Скіфії. Насправді ж варто здогадуватися, що якщо це не повністю нісенітниця, то, принаймні, їх там не бракує. Зрештою, через брак альтернативних джерел інформації процент присутніх в «Історії» нісенітниць з'ясувати не дано. «Що таке пам'ять? – запитує Д. Мендельсон. – Пам'ять – це те, що пам'ятають. Ні, ти змінюєш історію (*story*), ти «пам'ятаєш». Історію – але не факт. А де факти? Ти не дізнаєшся, *ніколи*, – це пам'ять, це правда». «З часом забувається усе: про життя давніх людей, страждання греків і римлян, турків і малайців, готів, бенгальців і суданців, народів Ура і Кушанського царства, хетів і філістимлян ми не дізнаємося ніколи; про життя молодших народів, африканських рабів і торговців, бурів і бельгійців, про тих, кого вбили, і про тих, хто помер у ліжку, про польських графів і єврейських купців, про русе волосся, брови та маленькі білі зуби, котрі хтось кохав або бажав кохати, чи про хлопця, дівчину, чоловіка або жінку, одного з п'яти (шести чи семи мільйонів) українців, приречених на смерть Сталіним; і звичайно ж, про всі ті непомітні речі, які приховували волосся, зуби й брови, усмішки й крах надій, сміх, терор і голод кожного з тих мільйонів українців; так само як про волосся єврейської

дівчини, хлопця, чоловіка або жінки, яких колись кохали, зуби та брови, усмішки й крах надій, сміх і терор кожного із замордованих під час Голокосту шести мільйонів євреїв нині забуто або швидко буде забуто; тому що про це не написано книг, навіть якщо вони мали бути написані; все це також буде забуто: їхні красиві ноги, їхнє мовчання, спритність, з якою вони вискакували на ходу з трамваю з шкільними підручниками під пахвою, таємні сімейні ритуали, рецепти тістечок, тушкованого м'яса, голубців, добропорядність і гріховність, про рятівників і зрадників, порятунок і зраду; зрештою, майже все буде втрачено так само, як те, що становило сенс життя єгиптян, інків і хетів. Проте на якусь мить частина цього всього, принаймні, може бути врятована, якщо хтось, зіткнувшись з неосяжністю всього, що є й було, вирішить оглянутися назад з метою знайти серед руїн чийсь останній погляд, щоб побачити не лише те, що було втрачено, а й те, що все ще можна віднайти».

Тож Д. Мендельсон встиг поговорити з багатьма людьми, які на момент виходу з друку «Пошуку шести з шести мільйонів» вже померли. Відтак володіючи альтернативними свідченнями й не полінувавшись провести «польові дослідження», він змусив заговорити «німих», а порівнявши доступні інформації – сформувати найвірогідніший наратив історії своєї бохевської родини. Наскільки це важливо? Я не випадково переповів всі зібрані Д. Мендельсоном версії загибелі Фридки та Шміля; безумовно, якби письменник не був такий допитливий, то він міг задовольнитися версією про звалтування Фридки українським поліцаєм. Принаймні, вона «найзручніша» для єврейської історичної пам'яті.

Нарешті про сам сучасний дискурс історичної пам'яті галицьких євреїв. На відміну від інших дослідників, Д. Мендельсон не приховує не лише ксенофобського ставлення до українців більшості своїх співрозмовників, а й вельми нелегкого морального розв'язання проблеми допоміжної єврейської поліції. Ставлення до українців, у тому числі власного діда («Німці були погані, поляки були гірші, а українці – найгірші», – полюбляв повторювати той), видається йому нелогічним і невинуватим; тим більше що майже всіх тих колишніх бохевчан, з якими йому пощастило поспілкуватися, врятували українці. Він також з подивом довідується, що принаймні родичі двох з цих євреїв служили в створеній гестапо допоміжній єврейській поліції. Одна з них, громадян-

ка Австралії, навіть заявила йому, щоб, перебуваючи в Галичині, він ні в якому разі не говорив, що вона жива; бо, безумовно, українці («канибали!») все одно знайдуть її та вб'ють; натомість про свого брата, який допомагав нацистам виявляти й мордувати євреїв, – ані слова. Між тим, одну з болехівських «акцій» гестапо провадило «силами допоміжної єврейської поліції», хоча, очевидно, йдеться лише про арешти та супровід до місця страти.

На чому наголошують інші дослідники – це заслабка присутність інформації про Голокост в історичній пам'яті сучасних українців, здебільшого жалюгідний стан поховань та недостатнє увічнення жертв трагедії в сучасній Україні, Галичині передовсім. Все, що знає сьогодні пересічний галичанин, це абстрактний факт винищення євреїв нацистами. З цією проблемою безпосередньо зіткнувся й Д. Мендельсон. Від себе додам, що це наслідок схильності довоєнних мешканців Галичини (не лише євреїв, а й українців і поляків) до стилю «гетто», себто штучної самоізоляції у власне своїх національних межах, які порушувалися лише іноді. Наприкінці книги Д. Мендельсон розповів, як він розпочав запитувати про Єгерів перехожих на болехівських вулицях. Йому відповідали незмінне «ні», аж поки він зустрів літнього чоловіка, що зрадив від цього запитання не менше, ніж Д. Мендельсон від почутій відповіді. Тож Степан (так називався новий знайомий письменника) був сином міщанина, пара міцних коней якого витягувала перевантажену Єгерову вантажівку під гору; Шміль також час від часу наймав українця як водія. Про все це Степан розповідав з превеликим вдовolenням. На запитання про ставлення українців до «акцій» один випадковий свідок цієї розмови зауважив, що насправді чимало українців співчували євреям; проте коли нацисти не лише розстріляли всю родину Медведів за переховування євреїв, а й винищили всіх осіб з прізвищем «Медвідь» в окрузі, більшість уже не думала про порядунок сусідів («Німецька логіка», – подумав у той момент Д. Мендельсон). На запитання про безпосередню співучасть українського населення в «акціях» Степан відповів, що завжди були добрі та злі люди. Водночас він переповів історію про репресії та експропріації заможнішого міщанства з вулиці Руської радянською владою (критерієм була наявність даху з бляхи, а не соломи, – іронізував українець), що, до речі, не запам'ятала жодна

інша інтерв'юрована письменником особа єврейської національності. Навпаки, прихід у 1939 р. Червоної армії, який у пам'яті і поляків, і українців трактується ледь не як національна катастрофа, у пам'яті євреїв позбавлений травматичного забарвлення, як спостерігає автор.

Співрозмовники Д. Мендельсона також приховали від нього інформацію про Стеллу Кренцбах – болехівчанку, яка пережила війну у лавах УПА, урядника міністерства закордонних справ Ізраїлю. Її спогади, що вперше були опубліковані в торонтській газеті «Наша мета» 1954 р., неодноразово обговорювалися в українській пресі (остання публікація – в органі львівського «Меморіалу» «Поклик сумління» 20 червня 1993 р.; біографія, відповідні лінки С. Кренцбах містяться у польській, російській та українській версії «Вікіпедії»). Відомі вони також і в Ізраїлі. Але оскільки ці спогади є альтернативою панівному дискурсові «німці були погані, поляки були гірші, а українці – найгірші», а Стелла ще 1940 р. змушена була переховуватися від репресій НКВС, то Д. Мендельсон не довідався про її долю; очевидно, і в цьому випадку його співрозмовники керувалися міркуваннями «зручності» своєї історичної пам'яті⁴.

Репрезентований Д. Мендельсоном «незбїг» історичної пам'яті євреїв і українців водночас пояснює й намагання окремих істориків Голокосту перекласти відповідальність за Шоа у Галичині передовсім на українців. На мою ж думку, здебільшого це стереотип національної пам'яті; він тієї ж вартості, що й той польсько-український стереотип, який покладав відповідальність за звірства НКВС у тюрмах у червні 1941 р. на євреїв. Як виникають такі стереотипи, – для рецензії розмова задовга. Загалом книга дуже зворушлива. Крім того, незвичайний підхід, мікс жанрів літератури, локальної історії, історії родини та соціологічного опитування, зрештою, величезних енциклопедичних знань Д. Мендельсона виявився досить плідним у процесі відтворення об'єктивного перебігу подій; він має значення також у контексті методології сучасних історичних досліджень, загальної проблеми Голокосту зокрема.

⁴ Зауважимо також, що факт появи нариса про С. Кренцбах викликав тривалу дискусію на форумі «Вікіпедії», частина учасників якої ставить під сумнів автентичність її спогадів про УПА.